

ВЪВЕДЕНИЕ

Основен предмет на настоящото научно изследване са фактическите измерения на *демографската криза* в България, *възпроизводството* на населението и човешкия му капитал, *жизнеността и устойчивостта* на българския народ и нация. Но разгледани не само в стандартните им количествени параметри и формални характеристики. А преди всичко в качествените и същностните им измерения, в ракурса на техните структурни и функционални системни проекции, в перспективната им значимост, от гл.т. на потребността от обществено равновесие.

Така анализът на демографската криза излиза от тесните рамки на структурата на населението сама по себе си и бива *проецирана функционално*: (1) в икономиката и сферата на материалното производство; (2) в политиката и сферата на общественото управление и моделиране; (3) в културната и цивилизационната структура на съвременното общество; (4) в проблема за устойчивостта на държавата и статута ѝ в Европа и Света; (5) при съхраняването на идентичността и енергичността на българската нация и жизнената ѝ перспектива.

Важно е да се открие как точно и в какви параметри демографската криза се отразява на другите обществени сфери. Обратното е не по-малко важно – какъв е техният *общ интерес*: (1) раждаемостта да се стабилизира и оздрави; (2) доброто родителство и семейството да бъдат подкрепени; (3) децата да бъдат пазени и опазени, а след това и интегрирани в обществото и нацията; (4) нагласите за личен просперитет чрез труд и обществена производителност да бъдат възпроизвеждани у младите поколения; (5) младите да бъдат стимулирани към обществена реализация чрез труд и квалифицирана кариера, но и чрез семейство и добро родителство.

Анализът в тази книга е както се казва „4 в 1”: (1) демографска криза и възпроизводство на населението; (2) видени в по-широкия ракурс на цивилизационно разслояване на обществото и рисковете пред доброто бъдеще на нацията; (3) проецирани в проблема за ефективността на икономиката и устойчивостта на държавата; (4) оценени чрез натрупването или деградирането на човешки капитал на българите и България. Това четириединство дава светлина и ярка картина при разглеждането на всеки конкретен проблем или обществен факт. То ни предпазва от плъзгане по повърхността, дава възможност да се достига до същността на нещата.

Има ли демографска криза в България и трябва ли да се плашим от нея?

Един, сякаш риторичен въпрос, но непрекъснато задаван. Активно работя по демографската и възпроизводствената проблематика от 2004 г., но и досега про-

дължавам да се изненадвам на проявите на нежелание истината да се приеме ясно и категорично – за да може на тази база бързо и радикално да се предприемат необходимите спасителни действия.

Моето становище още от Март 2004 г. бе категорично – криза има, тя е в особено тежки и разностранни форми. Нашата криза има *екстремни форми* в сравнение с другите европейски страни, както и със страните тук, на Балканите.

Демографската криза и деформациите при възпроизводството на населението, трудовите ресурси и българската нация през последните две десетилетия са факт. Наистина е парадоксално те да се оспорват. Още повече след признаване на демографската криза от висше политическо равнище в България: от Съвета по демография при Президента, януари 2006, а след това и от Правителството; преди това от Европейската комисия в Зелена книга, март 2005; паралелно от компетентните дългосрочни демографски прогнози на НСИ, Евростат, Световна банка. Сега проблемът е в многомерния и същностно задълбочен анализ и диагноза. Както и в детайлизирането на факторите и фактическия генезис – за да може ясно и точно да се разпознаят интересите и ресурсите, начините и средствата, чрез които можем да се справим с този комплексен обществен и държавен проблем.

Демографската криза и възпроизводствените деформации получиха такива *мащаб, инерция и многомерни* практически проекции, че е нужно прилагане на изследователски, аналитичен и визуализиращ подход, които *надхвърлят традиционните и стандартни демографски анализи* относно структурите на населението и трудовите ресурси, тяхното възпроизводство, на съответните им социални и икономически, обществени и държавни последици.

Процесите на демографската криза, динамиката в стратификационния профил, проблемите с цивилизационното разслояване и съвместимост в обществото, характерът на съвременната държава и рискът за устойчивостта ѝ, всичко това предполага и налага използване на последователен *системен подход*. Системен и комплексен подход, при който да се търси експлициране на взаимните връзки, на йерархиите и мрежите от зависимости, на взаимните преходи.

Такъв подход предполага акцентирание върху процеси на нарушаване на *качественото подобие* между компонентите на обществената система, поради което и на равновесието между тях. Демографската криза и деформираното възпроизводство се анализира в логиката на *възстановяване на равновесието в системата* – за да се постигне отново не само устойчивост, но и способност за развитие. Става дума за това как да се възстанови качественото подобие и динамичното равновесие в системата на обществото – при това на високо и модерно равнище, а не на ниско и маргинализиращо равнище. При този системен и комплексен подход се търси *комплексът от фактори*, които биха позволили това да се осъществи на практика, при позитивния вариант и обратно, при негативния – които движат реалните обществени процеси в обратна посока към деформации и деградация, и които следва да бъдат възпирани.

Всеки обект и предмет на изследване предполага своя *адекватен метод* и теоретична методология. Демографските процеси и феномени са от общосистемна значимост. Следователно, адекватната им методология е системният социологически анализ, в частност това е така нар. „*структурно-функционален* подход”, съответният макро-модел на обществото като система. Тази теоретична рамка и координата

дава възможност именно за *комплексен и многопластов* анализ и интерпретация, съответно цялостно прогнозиране и управленско моделиране на обективно генерираните демографски и възпроизводствени процеси – с оглед на: (1) обществения интерес; (2) стабилността и жизнеността на обществото; (3) възможността за модерно икономическо и обществено развитие.

Теоретичният модел „*социологическа структура на обществото като система*” (1965), в общата структурно-функционална социологическа парадигма¹, дава теоретична и методологическа база за реализация на един не само конкретен, но и ползотворен анализ на демографската криза и деформациите при възпроизводството на населението и нацията. Става дума за анализ не само с разностранна практическа използваемост, но и обратно провокиращ концептуализиране и допълнително конкретизиране и доразработване на редица социологически понятия и категории.

Тук анализът е провеждан последователно на *три равнища* – с техните взаимни преходи и превърнати форми, процесуална и същностна свързаност, взаимни вплитания на специфичните им отношения и зависимости:

На микро-равнище анализът се насочва към устойчивостта на семейството и родителското партньорство, към мотивацията и способността на хората за възпроизводство – (1) за раждане и отглеждане на свои деца; (2) за тяхното пълноценно възпитаване и социализиране; (3) за интегрирането им в обществената система за пълноценна както личностна, така и обществена реализация; (4) за постигане чрез тях на здравословна и жизнена социална приемственост и обществена стабилност.

На това равнище анализът трябва да характеризира непосредствената човешка и битова, културна и емоционална, градивна или деформираща среда, в която се раждат децата, израстват своите незаменими 1-3-7-14 години, които след това в огромна степен предопределят целия им живот, качеството и продължителността на живота им.

Разбира се, на това равнище е нужно ясно да се види и как работят обществените механизми за стимулиране на добро родителство, за закрила на децата и детството, за подпомагане на майчинството и партньорското родителство. Ефективни ли са, успяват ли да съчетават личния, семейния и общностния с обществения и държавния интереси? Дали семейството и училището действат партньорски или пречейки си? Дали комуналната среда е така организирана и регулирана, че за децата да има спокойна среда за игра, за излизане от дома, за градивни занимания и изява?

На мезо-равнище анализът се отнася до стратификационната структура на обществото. С раждането на новите поколения и заменянето на старите от младите по същество се възпроизвеждат основните социални слоеве и класи, професионалните общности и съсловия, увеличават се или се свиват интегрираните социализирани и обществено-продуктивни слоеве и общности, както и обратно – маргиналните и аутсайдерските, асоциалните слоеве и общности.

Този мезо-анализ понякога е по-важен от общите числа за брой на раждания и смъртност, за профила на възрастовата пирамида. Напр. от фатална важност е дали

---

¹ Виж Мирчев, Михаил. *Текстове 2. Покана за социология...* С., 2007, с. 280-287, 288-348, 364-368, 46-51, 55-58: представен е класическият автор Толкът Парсънз; представена е оригиналната студия на Стоян Михайлов от 1965 г. и други негови текстове; теоретична разработка на Михаил Мирчев от 1988 г. и други текстове; речникови статии.

неграмотните и гето-изключените общности набъбват чрез своята висока или свръх-висока раждаемост, а заедно с това се увеличава неграмотността и асоциалността сред младите поколения и сред бъдещите трудови ресурси и гражданство. Обратно, от фатална важност е дали високо образованите, интелектуалните и експертните съсловия поради своята ниска или свръхниска раждаемост ускорено се свиват в рамките на обществото и икономиката като цяло, лишават държавата от своя голям човешки капитал.

Този анализ акцентира върху мащаба и темпа на възпроизводство на отделните слоеве, общности и съсловия, върху различната им норма на раждаемост. Описват се съответните промени в съвкупната производителност на работната сила, в степените и формите на обществена интеграция или дезинтеграция. Става дума за различни до полярност шансове за развитие и интеграция на съответните млади поколения и възпроизводството на отделните общности, слоеве и класи. Става дума за различията в техния човешки капитал, в способността им да си извоюват добро или високо качеството на живот, да бъдат обществено продуктивни или паразитиращи и деструктивни.

На макро-равнище проблематиката изкрystalизира като въпроси за устойчивостта на нацията и държавата, като нужда от предефиниране на понятията за нация и национализъм, за съвременна държава и държавен суверенитет, за модернизация и съхраняване на културна самобитност, както и за цивилизационната съвместимост в едно съвременно мобилно, отворено и демократично общество. Тук проблемът за демографската криза и деформираното възпроизводство на населението е методологически рамкиран чрез социологическата структура на човешкия капитал в обществото като цяло. Визиран е чрез нуждата от модерна система за социални инвестиции – ефективна система, която да бъде рамкирана и целенасочвана от такива изключителни по важност държавни документи като *Стратегия за демографско развитие (2006-2020)* и *Национална доктрина* (очаквана вече две десетилетия и все още недочакана).

В социологически методологически план настоящата работа е осъществена с убеденост от нуждата при подобни анализи да се постига ново равнище на *научен синтез* – теоретичен и методически, емпиричен и практически проектиран за решаване на конкретните най-остри проблеми на общественото развитие. Въз основа на многомерна, достоверна и представителна емпирична база от статистически и социологически данни, динамични редове от данни. При съответно агрегиране на съвкупната емпирична информация, от която надеждно може да се правят обобщаващи изводи, да се извличат същностни характеристики на обществените процеси, както и да се прави съответно актуално проблематизиране на теоретичната методология с оглед на понятийното и моделното ѝ конкретизиране и доразвиване.

Демографската криза през последните две десетилетия е разглеждана в обективен план като *структурно-функционално следствие* от шоковия икономически преход и проточилата се криза, от породената масова безработица, от масовото обедняване и бедност, от принудата към емиграция. В субективен план е разглеждана преди всичко като резултат от рязката промяна в ценностната скала на обществото, от процесите на деморализация в публичния живот и отношения, от ценностното дестабилизиране на семейството и родителското партньорство, от засилващия се стрес поради несигурност и особено поради страх за бъдещето на своите деца.

Тук анализът не е щадящ и прикриващ истинската острота на проблемите и заплахите. В същото време непрекъснато се визира онзи вариант на демографска и възпроизводствена ситуация в България, при който ще се спрат фаталните процеси, ще се получи оздравяване и стабилизиране, може да се породят възбращащи демографски тенденции. Ние така или иначе затънахме в тази криза, бяхме потопени в нея, но защо да не можем да се измъкнем от нея? Да се измъкнем с поглед към *икономическо* модернизирание и развитие, към *възпиране* процеса на социална поляризация в обществото и *възстановяване* социалната връзка между основните класи и слоеве, към *стабилизиране* на нацията и държавата като цяло.

И така, целта е да се анализира *системно и комплексно демографската криза* в България през последните две десетилетия – в системния структурно-функционален ракурс: (1) на *възпроизводството на населението и нацията*; (2) на *човешкия капитал за модерно развитие* на българската икономика; (3) на *динамиката в стратификационния профил* на българското общество; (4) както и на *цивилизационната структура и разслояване* в съвременното българско общество, икономика и държава.

Анализира се демографското равновесие и успешното демографско развитие и възпроизводство на населението и трудовите ресурси като *незаменимо условие* за стабилност и жизнеспособност на обществото, за модернизация и ефективност на икономиката, за съхраняване устойчивостта на нацията и държавата, за практическата защита на националните интереси.

Съдържателно демографската криза и възпроизводството на населението и нацията са анализирани в методологическата призма на *човешкия капитал* – наличен и необходим, потенциален и активен, развиващ се или деградиращ. Експлицира се социологическата структура на човешкия капитал като синтезираща класовата и слоевата структура на обществото, структурата на населението по образование и културно равнище, по производителност и консумативност, гражданската структура по цивилизационна принадлежност и съвместимост.

Експлицира се *комплексът от фактори*, който генерира демографската криза и деформираното възпроизводство на населението, трудовия ресурс и нацията през последните две десетилетия в България, както и другият комплекс от фактори (реален и възможен), чрез който кризата може да бъде смекчена, да бъде възпряна негативната ѝ инерция, да бъде намерен модус за бъдещо позитивно демографско равновесие.

Важно бе да се достига до проекции за *практическо решаване* на разглежданите обществени проблеми, неблагоприятни тенденции и рискови феномени. В този смисъл научната теория и методология, както и конкретният научен анализ на обществени феномени и процеси да се изяви като нещо извънредно *практично*.

Анализът се основава на богата литература, голям масив от официални *статистически данни*, *емпирични данни* от социологически и други изследвания, вкл. от собствени проекти, реализирани чрез изследователска агенция АССА-М. Когато сравнимостта между данните не може да се гарантира в достатъчна степен, или когато има прекъсване на динамичните редове, или когато все още липсват детайлизирани и ясно операционализирани емпирични проучвания, се използва експертна оценка за конкретни практически процеси и фактори, структури и измерения. В тези

случаи експертната оценка се основава на разностранен и продължителен изследователски и аналитичен опит.

Цялото изследване е *визуализирано* чрез схеми, графики и таблици. Не само основните процеси, свързани с демографската криза и нейните актуални социологически и стратификационни, икономически и политически, културни и цивилизационни проекции. Но така също и при концептуализацията на някои понятия и социологически категории, като напр. „човешки капитал“, „цивилизационно разслояване“, „поколенческо изпреварване“, „фази на демографските преходи“, „социологическа структура на обществото като система“, „стратификационни профили“.

Не крия особеното си пристрастие към авторово експлициране на теоретико-методологическия подход и практическите емпирични анализи чрез схеми и графики. Според мен така се завършва аналитичната работа и се предоставя на читателя за по-ясно възприемане, както и за по-аргументирана творческа и колегиална критика.

Това изследване е вдъхновено от идеята, че науката, вкл. абстрактно-теоретичната и методологическата наука е нещо извънредно *практично*. Реалната значимост на демографската криза и на деформациите при възпроизводството на населението, трудовите ресурси и нацията са безспорен факт. Един от проблемите е осмислянето и диагностицирането на практическата криза чрез сериозен и евристичен социологически инструментариум, чрез интердисциплинарен научен инструментариум от комплекс от обществени и хуманни науки около ядрото на социологията. В тази посока бяха усилията, надявам се, че постигнатото може да бъде оценено като значимо.

Няколко думи за предизвикателствата в тази ми работа:

Теоретичното и методологическото предизвикателство е преди всичко в реанимирането на структурно-функционалния подход, теоретични модели и аналитичен подход. Разбира се, не в догматичен и капсулиращ се вариант. Това по същество е опит за логически-последователен и структурно-цялостен системен подход при изследването на обекта и предмета. Иначе казано, това по същество е комплексен подход и интердисциплинарност в анализа, опит за много-парадигмалност в търсене на реалната многомерност на обекта и предмета на изследването.

Това наистина е предизвикателство след три десетилетия мода на анти-структурно-функционалните и анти-позитивистките подходи и парадигми в науката.

Убеден съм, че в условията на режисирана Глобализация наред с нарастваща съпротива, на разтърсваща финансова и икономическа криза наред с геополитическа нестабилност, на сблъсък на културната тенденция към космополитизъм с обратната вълна към търсене на общностна идентичност и дори трайбализъм, на създаването на мащабни над-държавни обединения наред с изостряне на проблема за патриотизма и възраждане на национализма, при всичко това днес има обективна обществена среда и *настоятелна обществена поръчка към социологията* да осмисля обществените процеси *мащабно и в макро-измеренията* им. По логиката на спиралата в реалното общество закономерно ще се завърти спиралата и в науката – този път от микро-проектиите и детайлното вглеждане в човека и неговия референтен свят, от психологическите и културологичните измерения на живота, доминантата закономерно се пренася към институциите и обществените норми, към макро-общностите и ролята на държавата, към мобилността на населението и впитането на културите, към класовите и цивилизационните отношения.

Преди три десетилетия акцентът в социологията се премести от обществото и структурите му към човека и неговия интимен вътрешен живот. Микро-социологиите получиха своето впечатляващо и авторитетно развитие. Сега, обратно, акцентът закономерно ще се върне от човека и микро-средата му към структурите на обществото и тяхното функциониране, към макро-системата на обществото и властта. Вниманието закономерно *от човека се връща към света около човека*, към обществената рамка, в която той така или иначе е включен и от която зависи.

Друго предизвикателство пред настоящата работа е необходимостта да се използва *огромна по мащаба и по разнообразието си* литература, статистически източници, източници на емпирична социологическа, демографска, икономическа информация. Наистина става дума за море от монографии, студии и интересни статии, за големи и понякога противоречиви масиви от данни.

Вече се каза, че често достъпните статистически и емпирични изследователски източници не са достатъчно подробни и точни, за да се гарантира сравнимост на данните при използването им, за да се уточнява тяхната реална представителност, достоверност и надеждност. В тези ситуации използваните в настоящата работа таблици, графики и схеми са *допълвани от експертната оценка* на автора. Това несъмнено поставя под въпрос някои от данните, профилите, схемите, прави ги обект на дискусия и допълнително уточняване, верифициране и емпирично потвърждаване.

Не леко за справяне предизвикателство е и нуждата, когато се изследват обектът и предметът в настоящата работа да се запази гражданско хладнокръвие, анализът да се отдалечи от всекидневни емоции и ценностни пристрастия. Разглеждащите проблеми са наистина „горещи“.

Положено е максимално авторово усилие за ясен академичен подход, за логическа изводимост и за запазване на критическа дистанция към всички тези констатации, изводи и прогнози. Като цяло това изследване представлява изключително научно и гражданско предизвикателство. Работено е с ентузиазъм и добросъвестност. Надявам се самият текст да убеждава в това.